

Львівський національний університет імені Івана Франка
Інститут історичних досліджень



число
13
(2) 2008

Критика
Київ 2008

Андрей Тихоміров

Білоруське вино в українських міхах

Булгаков Валер.

История белорусского национализма.

Вильнюс: Институт белорусистики, 2006. 331 с.

Проблематика білоруського національного руху та формування сучасної білоруської нації є не лише предметом наукового зацікавлення, а й актуальним політичним та суспільним питанням. Білоруські інтелектуали намагаються вписати історію власної нації до європейського контексту та порівняти її з історією країн Центральної та Східної Європи. Потреба в обґрунтуванні окремішності та самодостатності зазвичай провадить до пошуку історичних підвалин. Історію білоруської ідеї вивчали від початку ХХ століття передусім історики, літературознавці, правознавці, почасти філософи. Однак, як видається, саме філософський (або ж філософсько-культурологічний) аналіз був найменш помітним серед низки пропозицій обґрунтувати існування білорусів як самостійної нації.

Книжка Валера Булгакава, головного редактора журналу «Arche», стала спробою відійти від усталеного в частині білоруського суспільства уявлення про свою націю та країну. Таким новаторством стало застосування західних соціологічних, культурологічних та філософських підходів (насамперед модерністської теорії нації та постколоніальних студій) до білоруського випадку. Частина білоруських рецензентів саме цей факт вважає головною заслугою Автора. Потреба у подоланні вузьких рамок радянської версії марксизму та «стихийного позитивізму» в цілому зберігає свою актуальність для білоруської науки, незважаючи на відносну відкритість щодо інших інтелектуальних традицій після розпаду Радянського Союзу. Складність застосування західних теорій до білоруського випадку, недостатнє знання джерел та літератури, тиск попередніх уявлень становлять великі труднощі в написанні такої праці. З іншого боку, можливо, саме один автор здатний оцінити й узагальнити весь матеріал і подивитися на проблему по-новому, акцентуючи зовсім відмінні аспекти, надаючи при цьому індивідуальний, а не запозичений з інших джерел, характер своєму аналізу.

«Історія білоруського націоналізму»¹ є книжковою версією кандидатської дисертації Валера Булгакава, захищеної в Інституті філософії НАН України під науковим керівництвом Оксани Забужко. Початковою версією праці була незахищена дисертація про Франтішека Багушевіча, що її Автор готував на кафедрі історії білоруської літератури Білоруського державного університету під науковим керівництвом Любові Тарасюк. При цьому деякі висновки Автора увійшли до статті «Мой Багушэвіч»² (1998).

По прочитанні цієї книжки (а читати її не так і легко) виникає одразу декілька запитань. Насамперед: до якого жанру можна віднести цю роботу? Що це: історія, літературознавство, соціологія, публіцистика чи філософська есеїстика? Найімовірніше, це амальгама кількох типів нарації з превалюванням літературознавчого складника. Як це описувати й аналізувати? І які процеси в білоруській гуманістиці ілюструє ця праця?

Намагаючися відповісти на ці запитання, не варто забувати також про інтелектуальні джерела роздумів автора, особливо сильний вплив українського дискурсу, про одночасне застосування іноді несумісних підходів в окремих частинах книжки, а також про дуже критичні відгуки на праці інших авторів (насамперед філософів Ігора Бабкова й Аляксандра Гріцанава).

Прагнення здійснити деконструкцію та своєрідну вівісекцію національного нарративу не було притаманним для білоруської національно орієнтованої спільноти. Якщо хтось і руйнував уявлення про Білорусь, що склалися в загальних рисах до кінця 20-х років ХХ століття, то тільки комуністичні ідеологи повоєнного періоду, при цьому й вони були змушені базуватися на фундаменті, закладеному в «нашанівський» період (1906–1915 роки) і за часів політики білорусизації в БССР. У цьому сенсі до Валера Булгакава про Білорусь так, мабуть, не писав ніхто з інтелектуалів, свідомих своєї білоруськості. Будь-кого, хто не байдужий до «білоруського міту» (особливо протягом останніх 15 років), багато тез Автора можуть вразити, викликати у нього протест і обурення. Щоправда, навіть радикальні прибічники конструктивізму та постмодернізму зможуть знайти певні неузгодженості й натяжки в багатьох оцінках Булгакава. Значна нерівність у самій структурі тексту часто не дає змоги зрозуміти, яких саме поглядів дотримується Автор щодо конкретних проблем, а в окремих випадках можна натрапити на відверту непослідовність. Такого роду хаотичний спосіб презентації матеріалу (за версією Автора, «відкритий») Булгакав вважає своєрідним методом, покликаючися при цьому на Г. Грабовича.

Книжка складається з передмови, вступу, трьох розділів (кожен з яких поділено на кілька частин), висновку та післямови. Доволі розлогий

¹ Спочатку книжка вийшла російською мовою, а після змін і доповнень – білоруською під назвою «Гісторыя беларускага нацыяналізму» (Вільня, 2006). В цій статті покликаюся на російськомовне видання.

² Булгакаў В. Мой Багушэвіч // *Анталёгія сучаснага беларускага мысьленьня*. Санкт-Петербург, 2003. С. 328–351.

вступ «Етнічність, колоніалізм і націоналізм» становить собою авторське тлумачення значення цих трьох понять. Попри намагання окреслити ці три поняття, з покликаннями на Е. Гелнера, Б. Андерсона, Е. Гобсбаума, Е. Сміта, Е. Ренана та інших³, чіткі визначення нації та етносу в Булгакава знайти важко. Багато запитань викликає вживання поняття «раса», тлумачення якому Автор не дає і часто, здається, плутає його з поняттям етносу. Він також критикує визначення націоналізму Аляксандром Гріцанавим з першого видання мінського «Новітнього філософського словника» (1999) як примордіалістське та негативно забарвлене. Побутування слова «націоналізм» у білоруській науці та публіцистиці Булгакава оцінює як викривлене, насичене виразними заперечувальними й агресивними конотаціями. На його думку, це необхідно виправити, оскільки націоналізм є також громадянським, а не виключно етнічним феноменом. Білоруський націоналізм, за версією Автора, є незавершеним проектом, що наближається у хронологічному плані більше до в'єтнамського, ніж до європейського варіанта, а білорус у сучасному розумінні – це культурна інновація другої половини ХІХ століття. Разом із тим Булгакава шукає коріння націоналізму вже в античності.

Поняття колоніалізму розкрито у вступі краще, ніж решту понять, і найпереконливіше обґрунтовано застосування методів постколоніальних досліджень. При цьому Автор нещадно критикує старі, засновані на переніалістських підходах концепції, що панують у підручниках з білоруської літератури та літературознавства; вважає, що незалежна від нинішньої влади історіографія та літературознавство перебувають у кризовому стані, загубившись у безодні фактографізму; і на цьому тлі ставить свої головні дослідницькі запитання. Для нього Білорусь є штучним поняттям, сконструйованим у рамках російського колоніального проекту (що мав прогресивне значення), а першим білоруським націоналістом був професор Петербурзької православної духовної академії Міхаїл Кояловіч (1828–1891), відомий у білоруській історіографії як один із засновників ідеології «західнорусизму». Булгакава цікавлять причини більшої привабливості колоніальних проектів ідентичності білорусів, порівняно із націоналістичними, що виразно поступалися у конкуренції з першими. На чільне місце поряд з Кояловічем (точніше, після Кояловіча) Автор ставить білоруського літератора та громадського діяча Франтішека Багушевіча (1840–1900), якому присвячено майже половину всієї книжки.

В. Булгакава розуміє невідповідність назви книжки її змістові: на його думку, це радше не історія, а протоісторія білоруського націоналізму (с. 13). Він визнає недостатність покликань на джерела і літературу щодо багатьох сюжетів, брак зв'язку з білоруським ідейним контекстом (оскільки працю написано головно в Україні) та значний вплив української літератури з даної

³ Автор покликається здебільшого на українські переклади книжок цих авторів, значно рідше – на англomовні оригінали.

проблематики (а також українських перекладів праць багатьох західних авторів). Також до цього слід додати, що Автор не завжди акуратний у цитуванні (часто немає покликань, а думки інших дослідників подекуди лише перефразовано), звертає увагу тільки на ідеї, залишаючи в тіні біографії та факти. Окремим, не пов'язаним з іншими, сюжетом залишаються також оцінки сучасного політичного та культурного життя Білорусі.

У першому розділі «Нація і націоналізм: домодерна та модерна парадигми» В. Булгакав аналізує уявлення про націю в європейській думці, зокрема в німецькій, французькій, польській і російській. Першу частину розділу «Античні, середньовічні та ранньомодерні нації» написано головню на основі праць Гагена Шульце і Пьотра Вандича, і найпильнішу увагу в ній приділено проблемі нації у Речі Посполитій. Основним джерелом домодерного націоналізму в цій державі Автор вважає католицьку церкву, за допомогою якої еліти «руського народу» колонізувалися. Перші кроки в будівництві польської нації він відносить до початку XVIII століття, а серед причин занепаду Речі Посполитої називає цивілізаційну відсталість, внутрішні суперечності та зовнішню агресію. Варто тут зауважити, що усталення поняття «поляк-католик» припадає тільки на XIX століття, а значний внесок у польську самосвідомість зробили протестанти у період Реформації. Не слід забувати й про те, що в деяких регіонах Польщі саме протестантизм у XIX–XX століттях був «польською вірою».

У другій частині цього розділу «Модерні нації: дві європейські ідеї» Булгакав описує уявлення про націю у французькій та німецькій історіографії XVII–XIX століть, наголошуючи при цьому на ролі держави, кодифікації літературної мови, формуванні громадянського суспільства та звертаючи увагу на ідеї про недорозвиненість й аісторичність слов'ян у німецькій думці. Третя частина розділу – «Чому польська шляхта була реакційною? Націоналізми у Східній Європі та Росії: XIX століття» – викликає багато запитань, особливо щодо покликань на джерела (тут, мабуть, найвиразніше видно компілятивний характер праці). У сюжеті про вплив ідей Гердера на Пантелеймона Куліша (с. 85) бракує цитування, що залишає цю тезу без обґрунтування. Основну увагу Автор приділяє дискусії навколо оцінки польської шляхти: за Бенедиктом Андерсоном, вона мала реакційне значення (цю тезу підтримує й В. Булгакав), Оксана Забужко натомість вважає її зрілою й такою, що представляла польське громадянське суспільство (с. 89–90). Також Автор полемізує з О. Забужко в питанні оцінки творчості Адама Міцкевіча (с. 90–93), вважаючи його представником секулярного націоналізму, у якого релігійна символіка має інакший сенс, ніж у попередників. Потім Булгакав описує включення селянства (в тому числі білоруського й українського) до польської нації та порівнює становище селян у Речі Посполитій зі становищем північноамериканських рабів. Теза Булгакава про відсутність у польської нації зразка XIX століття представництва та органів влади викликає

подив: достатньо згадати Герцогство Варшавське, Краківську республіку, Королівство Польське конституційного періоду і Галичину після 1867–1868 років.

Далі Автор повертається до російської проблематики. Цю частину написано в основному за працями Владіміра Кантора, Александра Гершенкрона, Сеймура Бекера, Роналда Суні, Ентоні Сміта і, головню, Мирослава Шкандрія. Наголошено домінування інтересів імперії над інтересами нації, династичний характер держави, роль Н. Карамзіна як одного з перших націоналістів, експансію під маскою цивілізації та модернізації інших народів. Для характеристики слов'янофільства (с. 105–107) Булгаков скористався відомим дослідженням Анджея Валіцького⁴. Автор зосереджується на таких важливих питаннях, як поділи Речі Посполитої, проблема інтеграції польських еліт до імперії, польські повстання як фактор появи російського націоналізму. У багатьох випадках хід думок Булгакова дуже нагадує міркування М. Шкандрія. Так, на сторінці 106 цілий фрагмент про Тютчева, Рилеєва й ідею завоювання Каліфорнії та Мексики взято з книжки цього історика, а проте Автор не наводить відповідного покликання⁵. Незважаючи на те, що в назві цієї частини присутня Східна Європа, крім опису польського сюжету, інші країни регіону не представлені (особливо відчутний брак аналізу чеської думки, яку в рецензованій праці описано вкрай побіжно).

Другий розділ книжки – «Перші націоналісти» – складається, як і попередній, з трьох частин. У першій з них («Домодерне поняття Білорусі. Білорусь як зона польського націобудування») Автор радикально відходить від «народницької» версії історії білоруської нації та пропонує виключити з неї період романтизму першої половини ХІХ століття як виключно польський. Валер Булгаков починає з того, що топонім *Беларусь*, який з'явився у ХІІІ столітті, був «блукаючою паразитарною назвою» (с. 110). Він вважає, що в першій третині ХІХ століття у Білорусі відбулася консервація «польського світу», а імперія втратила інтерес до цього регіону. Білорусь стала колонізованим Іншим для польського та російського національних проєктів (с. 117). Тут Булгаков покликається на аналогічні висновки праці М. Шкандрія про Україну, але варто зауважити, що ці судження фактично перелицьовано з книжки українського автора, із заміною України на Білорусь⁶. Далі, на сторінці 134, фрагмент про смерть білоруської мови та літератури в російському та польському дискурсах теж запозичено у М. Шкандрія (тільки знову слово «український» замінено

⁴ Валіцький А. В полоні консервативної утопії: Структура і видозміни російського слов'янофільства. К., 1998 (останнє польське видання – *Walicki A. W kręgu konserwatywnej utopii. Struktura i przemiany rosyjskiego słowianofilstwa*. Warszawa, 2002).

⁵ Шкандрій М. В обіймах імперії: Російська і українська літератури новітньої доби. К., 2004. С. 39–40.

⁶ Там само. С. 28–29.

на «білоруський»⁷). На думку Булгакава, польська регіональна література примітизувала Білорусь, що стала для неї «власним Сходом» (теза, також позичена в Шкандрія): Александр Рипінський, Ян Чечот, Адам Міцкевіч, Ян Барщевський описували Білорусь як щось нереальне, невиразне і нежиттєздатне.

З одного боку, Ян Чечот оцінював білоруську мову як непридатну для літературної творчості (с. 121), але з другого – сам писав цією мовою. На думку Булгакава, самий лише факт, що Ян Чечот і Вікентій Дунін-Марцинкевіч писали білоруською, дав привід літературознавцям вважати їх білоруськими письменниками, а Дуніна-Марцинкевіча ще й зарахувати до класиків білоруської літератури (с. 123–124). Однак їхня творчість, як вважає Автор, не мала жодного стосунку до білоруського націобудування, оскільки була лише проявом романтичної моди та намаганням зменшити дистанцію між станами (знову ж таки згідно зі Шкандрієм). Дуніна-Марцинкевіча проголошено тут польським націоналістом, а створення білоруськомовної літератури – фактором посилення польської колонізації (с. 124). Цитати з цих авторів тут у багатьох випадках вирвані з контексту, а їх оцінки доволі натягнуті. Складається враження, що В. Булгакав намагається підлаштувати білоруський випадок під український (у версії Шкандрія), який, либонь, сприймає як нормативний⁸. Подив викликає теза про те, що література білоруською мовою посилювала польську експансію: для порівняння, представники «західнорусизму», що обрали російську культурну орієнтацію, практично не писали білоруською, їхньою основною мовою була російська. Також важко погодитися з твердженням, що Дунін-Марцинкевіч був польським націоналістом: власне яскравий та виразний польський націоналізм з'явився раніше кінця XIX століття, і в даному випадку можна говорити про відверту натяжку з боку Булгакава.

Аналіз російського нарративу про Білорусь узято головно з праць Мирослава Шкандрія, Алексея Міллера та Міхаїла Долбілова. Російські еліти відмовляли білорусам у праві на високу культуру (тут варто зазначити, що це робив і Павел Йозеф Шафарик⁹): Фадей Булгарін не приховував ксенофобського ставлення до білорусів, а П. Куліш висміював білоруську мову, на що Іван Носовіч відгукнувся розлогою критичною відповіддю (с. 128). Далі Булгакав знову повертається до польського сюжету й оцінює польський націоналізм як расистський, а польську шляхту в Білорусі як реакційну і таку, що згодом вчинила «політичне самогубство» (с. 131–132). Для ототожнення Александра Рипінського та Яна Барщевського з

⁷ Там само. С. 63–64.

⁸ У висновках В. Булгакав наголошує, що білоруський націоналізм не витримує порівняння з українським у XIX столітті, і критикує за це соціологів (с. 294). Однак сам Автор постійно порівнює формування білоруської та української націй, віднаходячи численні паралелі.

⁹ Šafařík P. J. Slowanský národopis. Praha, 1849. S. 27–28, 31–32.

Білоруссю сучасна білоруська історіографія створила категорію «литвинської ідентичности», на думку Автора, штучну. Ця концепція, запропонована низкою білоруських істориків (передусім Святланою Куль-Сяльверставою), вказує на існування регіональної ідентичности еліт Великого князівства Литовського наприкінці XVIII – у першій половині XIX століття, її особливостей порівняно з польською («коронною») за збереження нею польської мови. При цьому наголошують, що «литвинська ідентичність» була не білоруською, а щонайбільше одним зі складників фундаменту майбутньої білоруськості¹⁰.

Суперечки навколо ідентичности керівника повстання 1863–1864 років у Білорусі та Литві Кастуся Калиновського є важливою темою для подальших розмірковувань Автора. На його думку, Калиновський був представником польської нації, і з перспективи білоруського націоналізму роль Калиновського мало чим відмінна від ролі Дуніна-Марцинкевіча (с. 136–140). Тези Булгакава про виключення цих постатей з білоруського національного пантеону перекреслюють цілу історичну традицію білоруського літературознавства й історіописання (Булгакав називає її примордіалістською). Дискусії навколо національної приналежности Калиновського точаться й досі, але в цілому його значення для білоруської історії не ставлять під сумнів. Іншою новацією Автора є твердження про незначну роль білоруської мови як фактора білоруського націоналізму та про потребу сконструювати уявлення про Білорусь як про імперську колонію, що стане основним фактором розвитку власного націоналізму (с. 140).

Друга частина розділу («Антипольський переворот 1863 р.: Білорусь як пригноблена етнічна нація») присвячена саме колонізаційному проекту російського націоналізму щодо Білорусі. Головною постаттю тут є Міхаїл Кояловіч з його теорією, згодом названою білоруським істориком Аляксандром Цвікевічем «західнорусизмом». Ідея визволення слов'янських націй, уточнення кордонів польської нації, необхідність інституціоналізації білорусів для запобігання їхньому перетворенню на поляків, а також теза Александра Гільфердінга про необхідність білоруського Тараса Шевченка логічно спричинилися до створення образу Білорусі як «пригнобленої етнічної нації» (с. 148). Його автор, М. Кояловіч, за оцінкою Булгакава – «імперсько-легітимістський моралізатор, реалістичний расист і романтичний націоналіст, який використовував характерну для націоналізму того часу категорію органічності і в якому крізь прискіпливу увагу до національного питання проглядає західник» (с. 148–149). Повстання 1863–1864 років було багато в чому каталізатором «західноруської» ідеології, що трактувала білорусів як частину мітичного

¹⁰ Див.: *Куль-Сяльверстава С. Я.* Беларусь на мяжы стагоддзяў і культур: Фармаванне культуры Новага часу на беларускіх землях (другая палова XVIII ст. – 1820-я гады). Мінск, 2000. С. 228–232.

тіла Росії. Результатом цього зв'язку мала бути культурна асиміляція та перетворення їх на «нормальних русских». Тут Автор полемізує з тезами Ігора Бабкова щодо «західнорусизму» як розпізнавання слов'янськості у литовській історії, виникненні міту відданого народу та критиці механічної колонізації¹¹, проте не наводить при цьому належних контраргументів (с. 153–154). За Булгакавим, «західнорусизм» визначає білорусів у модерному значенні, а сама ця ідеологія була послабленням польськості, яка у Білорусі деградувала. Автор навіть порівнює польську шляхту із сучасною білоруською номенклатурою. Представники польської шляхти і наприкінці ХІХ століття продовжували дивитись на білорусів як на етнографічний матеріал і в цьому сенсі значно поступалися «західнорусистам» (с. 155–156). Зрештою Булгакав робить висновок про те, що білоруський націоналізм виник на ґрунті «західнорусизму», причому останній не був конкурентом першого.

На нашу думку, багато польських діячів усе ж визнавали існування білоруської мови, а «західноруси» вважали її говіркою (чи сукупністю говірок), що не має літературної кодифікації й не потребує її. Тут варто докладніше розглянути феномен «західнорусизму». Білоруські автори здебільшого зосереджені на білоруській складовій цієї ідеї і мало порівнюють її з аналогічними явищами у сусідніх народів (передусім із «малоросійством» та «москвофільством» в українців). Дехто навіть стверджує, що він був специфічно білоруським феноменом¹². Для самих «західнорусів» Білорусь не перебувала у центрі уваги. Звісно, вони відчували симпатію до своєї батьківщини, але продовжували описувати її в категоріях недорозвиненості, примітивізації та гноблення (як, власне, і поляки). Для них прикладом розвиненого та войовничого «руського елемента» в «Західному краї» Російської імперії були українці, сам топонім «Західна Русь» включав литовські, білоруські й українські губернії, та й писали вони більше про «західноруську» людину, ніж про білоруса.

Сама «західноруська» нарація досить складна, полісемантична і далеко не однозначна. Варто також мати на увазі, що автори цієї школи часто застосовували різні підходи щодо однієї і тієї ж проблеми. «Західнорусизм» і далі існував одночасно з білоруським національним рухом і був його політичним конкурентом на початку ХХ століття, тому викликає сумнів теза про відсутність боротьби між цими течіями. Можна погодитися з В. Булгакавим щодо важливості феномену «західнорусизму» для історії білоруської думки, але разом з тим не варто відділяти його від загальноімперського контексту і питання про його конкуренцію з іншими національними проектами. Важливим зауваженням є також те, що навіть у

¹¹ Бабкоў І. Генэалёгія беларускай ідэі // Arche. 2005. № 3. С. 150.

¹² Казакевіч В., Казакевіч А. Да праблемы генезісу беларускай ідэнтнасці // Палітычная сфера. 2006. № 6. С. 23.

першій половині ХІХ століття російські автори говорили про Білорусь як про окремий суб'єкт (також у рамках «Західної Русі» / «Західної Росії»)¹³, а Велике князівство Литовське вважали білоруською державою¹⁴ (на відміну від «західноруського» розуміння його як «Литовсько-Руського»).

Третю частину розділу («Несподіваний наслідок конструювання нового імперського регіону: виникнення білоруського націоналізму») присвячено аналізу російської колоніальної аргументації щодо Білорусі (важливе місце відведено поглядам Павла Бессонова, Адама Богдановіча (батька поета Максима Богдановіча) та інших). Проте назва цієї частини зовсім не відповідає її змістові. Окрім згадки про публіцистику білоруських народників 1881–1884 років, праць Марії Косіч та Вацлава Ластовського (початок ХХ століття), важко знайти тут аналіз власне білоруського націоналізму. Автор вказує на важливість встановлення західного етнографічного кордону білорусів у 1860-х роках та намагання реконструювати Білорусь як малу модель Малоросії (с. 179). Тут-таки наведено думку Бессонова про Білорусь як про один з регіонів імперії, «золота доба» якого вже в минулому (с. 179–180). Згідно з Булгакавим, «білоруський націоналізм виник наступного дня після конструювання імперського регіону “Беларусь”» (с. 187), і саме імперія стала поширювачем білоруськості¹⁵.

Третя частина книжки – «Франтішек Багушевіч і міт білоруського Відродження» – є ключовою для концепції Автора. Власне, весь попередній текст був лише вступом до цієї частини. В. Булгакав дуже вражений особистістю скромного віленського юриста та його літературною творчістю. Помітний вплив на розуміння Багушевіча мала ідея Григорія Грабовича про Шевченка як національного генія¹⁶. Розділ складається з короткого вступу та чотирьох частин. У вступі докладно проаналізовано різні літературознавчі інтерпретації творчості Багушевіча. На думку Автора, радянська та пострадянська наука не була здатна належним чином досягнути творчість Багушевіча, і на нього слід подивитися цілком по-іншому. Булгакав вважає Багушевіча засновником націоналізму, а класові трактування його творчості називає безпідставними.

¹³ Серед праць цього періоду див.: *Кеппен П.* Обзорение всех языков и наречий, составленное Г. Ф. П. Аделунгом. Санкт-Петербург, 1820; *Взгляд на историю западной Руси.* Санкт-Петербург, 1848.

¹⁴ *Взгляд на историю западной Руси.* С. 36–37.

¹⁵ Аналогічні судження можна знайти у філософа Валентина Акудовіча, який саме Російську імперію називає «колискою» білоруської нації: *Акудовіч В.* Код адсутнасці (Асновы беларускай ментальнасці). Мінск, 2007. С. 40–44.

¹⁶ Цікавий есей про формування культурної спільноти (в тому числі зі згадками про Г. Грабовича, В. Акудовіча та В. Булгакава) опублікував Віталій Пономарьов. Я скористався польським перекладом цього есею (спочатку опублікованого в «Критиці»), див.: *Ponomariow W.* Ukraińska tożsamość. Jak powstaje kulturowa wspólnota // *Europa. Tygodnik idei. Dodatek do “Dziennika”.* 2007. 28 kwietnia (Nr 17). S. 5–6.

Першу частину розділу присвячено аналізу передмови до збірки «Дудка беларуская» (Краків, 1891)¹⁷. Автор насамперед зазначає, що ця передмова дає право власного голосу народу через творчість і заперечує колоніальну нарацію. Окремо Булгакав розглядає різні компоненти цього тексту: географічний (належність Білорусі до Європи, конструювання образу Іншого, Білорусь як мовний неологізм), історичний (унікальність власної історії та лікування нею народу), мовний (сакралізація мови як життєвої енергії). Важливим моментом є демонстрація українського впливу на Багушевіча: простежено запозичення у Шевченка, зазначено знайомство Багушевіча з Дмитром Дорошенком, володіння ним українською мовою і навіть спроби писати українською¹⁸ (с. 220). Український націоналізм, переконаний Автор, був колосальним досвідом для білоруського, особливо щодо прийняття готових моделей, месіанізму та мітологізму (с. 220–225). У передмові до «Дудки» Булгакав вбачає створення міту білоруського Відродження, в якому головним елементом є позаісторична презентація Полоцька та Литви, а Білорусь, таким чином, постає позаісторичною та сакральною цінністю (с. 220–233). Сам текст передмови полісемантичний, що дозволяє віднайти у ньому прихований сенс (с. 228); він також має виразний антиколоніальний виклик: заперечення претензій на «загальноруську» ідентичність, єдність імперії, добровільність об'єднання Білорусі та Росії. Росію у передмові Багушевіча потрактовано винятково як зовнішню силу.

У центрі уваги другої частини розділу – передмова Багушевіча до збірки «Смык беларускі» (Познань, 1894). Булгакав оцінює цей текст як національну катехизу, що має на меті стимулювання національної традиції, особливо у пісенній формі, та ідейний конфлікт з Дуніним-Марцинкевічем (це єднає Багушевіча з Шевченком як критиком «Енеїди» Котляревського) (с. 237–239). Автор звертає увагу і на важливу відмінність Багушевіча від П. Куліша та Т. Шевченка: Багушевіч у своїй творчості білоруською підписувався псевдонімами. Булгакав потрактовує це як умовну маску, а не як маску «польського націоналіста» (с. 240), хоча можливо, що Багушевіч робив це з міркувань безпеки, а також через бажання зменшити розрив між собою (як представником еліти) та селянством. У такому разі, у чому ж тоді його відмінність від Дуніна-Марцинкевіча?

¹⁷ Одним із перших відгуків на збірку була стаття львівського москвофіла Антонія Петрушевича в газеті «Галицкая Русь», що вийшла окремим виданням у 1892 р., – з різкою критикою концепції самостійної білоруської мови та нації: *Петрушевич А.* Новый самостойный русский народъ // Спадчына. 2000. № 2. С. 217–223.

¹⁸ Тут В. Булгакав покликається на білоруського літературного критика міжвоєнного періоду Антона Луцкевіча. За свідченням Зигмунта Нагродзького, під час перебування в Україні Багушевіч почав писати вірші саме українською, але потім спалив їх як «нічого не варгі», див. докл.: *Луцкевіч А.* Жыцьцё і творчасць Фр. Багушевіча ў успамінах ягоных сучаснікаў // *Луцкевіч А.* Выбраныя творы. Праблемы культуры, літаратуры і мастацтва. Мінск, 2006. С. 326.

У третій частині розділу – «Вступ до поезії Багушевіча» – розглянуто структуру та основні сюжети віршів Багушевіча. Серед романтичних елементів Булгакав знаходить заперечення міста, антифемінізм (на жаль, цю тезу не розкрито), очікування змін, конфлікт цінностей, пошук істини, переживання дегуманізації суспільства. Романтизм білоруські літературознавці зазвичай знаходили у першій половині XIX століття, а, за Булгакавим, він з'являється саме у Багушевіча, що дає можливість виключити з числа засновників білоруської літератури та націоналізму Дуніна-Марцинкевіча, Зана, Чечота та інших. Відсутність історичної самосвідомості ліричних героїв у поезіях вказує, на думку Автора, на незавершеність перетворення «тутэйшых» на поляків. Український вплив на Багушевіча проявляється насамперед у запозиченнях із Шевченка і навіть у наслідуваннях його (с. 252–253), запереченні інших національних ідентифікацій – за зразком української моделі (с. 257). Поетика Багушевіча створює національний міт з виразним месіянським підтекстом, що провіщає побудову ідеальної Білорусі у майбутньому. Сучасність натомість поет сприймає як глибоку дисгармонію та конфлікт (с. 258–259).

У четвертій частині розділу («Deus ex machina») Булгакав намагається обґрунтувати помилковість трактувань Багушевіча як представника польської нації, але робить це не надто переконливо. Автор критикує представників польської думки кінця XIX – початку XX століття і сучасних білоруських істориків, що проживають у Польщі (Леона Васілевського, Щенного Бронівського, Єжи Туронка, Євгенія Міроновича) за приписування Багушевічу польської самосвідомості. Втім, він одразу ж зауважує складність феномену Багушевіча та прагнення не модернізувати поняття XIX століття (до того, в попередніх розділах Булгакав їх часто «модернізував» і потрактував досить довільно). Водночас Автор визнає, що інтерпретація Багушевіча як поляка має свої підстави. Одразу ж постає запитання: чому Багушевіч – носій польської самосвідомості й автор білоруських творів – це «складний феномен», а Дунін-Марцинкевіч із такими ж характеристиками – «чистий польський націоналіст»? Ідучи за думкою Шкандрія, білоруський філософ звертає увагу на гуманізацію Багушевічем білоруського селянина, котрий стає суб'єктом літератури, а не її об'єктом. За Булгакавим, саме соціальний фактор і наявність національного міту, а не білоруська мова, становлять основу білоруської культури (с. 266), а засновниками сучасної білоруської літератури, ідентичності та політичної думки були на початку XX століття Вацлав Івановський та Іван Луцкевіч, на яких вплинули ідеї Багушевіча (с. 269).

У висновках Автор звертається до причин запізнення формування білоруської нації порівняно з сусідніми. Тема ця, актуальна у білорусистиці, має вже достатню літературу. Перераховуючи причини «запізнення» білоруської нації (культурні, комунікативні, релігійні, економічні, освітні тощо), Булгакав послідовно їх відкидає як недостатні, а їх авторів критикує

за «расизм» (як Ришарда Радзика) або за «телеологічний підхід»¹⁹ (як Ігора Бабкова, а разом з ним Романа Шпорлюка та Джона Стенлі). На думку Булгакава, білоруські автори намагаються удавнити білоруську націю, а західні, своєю чергою, – типізувати (с. 298); основна ж причина запізнення білоруського націоналізму – ідейна, а не матеріальна. Релігійні потрактування відставання Автор також критикує через те, що в них значення уніятської церкви перебільшується (с. 292). Теорія відсутності у білорусів «власного П'ємонту» також, на думку Булгакава, не є переконливою: український націоналізм з'явився спочатку на сході України, а потім тільки його центр перемістився на захід (с. 294).

В. Булгакав наводить п'ять причин виникнення білоруського націоналізму: конструювання імперського регіону «Білорусь», українські впливи, західноєвропейські впливи, криза польського націоналізму після 1863 року та польська згода на побудову власних ідентичностей для Білорусі, України і Литви, індивідуальна психологія Багушевіча та криза його власної польської ідентичності (с. 300–301). На його думку, історія білоруського націоналізму налічує близько 150 років, а відставання його від українського – близько 60–80 років (с. 302), відповідно унікальність білоруського націоналізму полягає в його одночасному формуванні з африканськими й азійськими націоналізмами (с. 304). Поза тим, на сторінці 313, у післямові, Автор пише, що білоруський націоналізм почав розвиватися з 1905–1907 років і в 1917 році ще був химерою (тоді виходить, що він налічує не 150 років, а 100?).

Автор вказує також на наявність потужних конкурентів білоруського національного проекту власне в Білорусі – польського, українського та російського націоналізмів. Білоруський націоналізм з'явився пізніше від трьох інших національних проектів (с. 304)²⁰. Пізня поява білоруського проекту та сильніший вплив польського й російського націоналізмів зумовили слабкість поширення білоруської ідентичності у масовій свідомості (с. 310). Тут Булгакав теж не до кінця послідовний: на сторінці 305 він пише, що істотної конкуренції між білоруським та російським проектами не було, а вже на сторінці 310 говорить про їх суперництво.

У післямові Автор описує сучасну білоруську ситуацію крізь призму історії ХХ століття та панування тоталітаризму. Він оцінює політику комуністичної влади з 1930-х років як жорсткий культурний апартеїд,

¹⁹ На думку Булгакава, Бабков оцінює білоруську націю як продукт історичного шляху, а початок білоруського націоналізму відносить до часу появи літератури білоруською мовою (с. 296–297). Ближчими до реальності, вважає Автор, є висновки історика Якова Трещенка про білоруських народників 80-х років ХІХ століття як засновників націоналізму. Тільки в цьому місці Булгакав змінює акценти: спочатку з'явилася творчість Багушевіча як основа націоналізму, а потім – народництво як національний рух (с. 297).

²⁰ Стосовно появи українського національного проекту в Білорусі (у Західному Поліссі) складно визначити, чи з'явився він раніше за білоруський, чи одночасно з ним, чи навіть, можливо, пізніше за нього.

що посилював культурну травму білоруса (с. 315), а також підкреслює обмеженість соціальної бази для польського й українського націоналізмів у Білорусі після Другої світової війни та домінування російського/радянського проекту (с. 316). Асиміляція білорусів у російську мову та культуру («страхіття Багушевіча») стала реальністю в повоєнний період, і коротке піднесення білоруського націоналізму наприкінці 80-х – на початку 90-х років не змогло зупинити цей процес (с. 321). Завдання, що їх поставив Багушевіч, на думку Автора, не зrealізовані й досі (с. 330), а розробка альтернативних ідей має стати стратегією націоналістів (с. 331).

Підсумовуючи розгляд праці Булгакава, можна виокремити кілька ключових моментів. Автор намагається здійснити ревізію уявлень білоруської гуманітаристики про історію формування нації шляхом зміщення акцентів на інші періоди та інші історичні постаті. Насамперед це стосується романтичної доби в білоруській літературі (перша половина XIX століття) та її витіснення з історії білоруської літератури. Оцінка польсько-білоруських літераторів цього періоду (В. Дуніна-Марцинкевіча, Т. Зана, Я. Чечота, В. Сирокомлі та інших) як «польських шовіністів» переносить романтичний період до поезії Багушевіча, тобто майже під кінець XIX століття (частіше цю поезію оцінюють як реалістичну). До певної міри це відкидання польського (тобто європейського) культурного домінування знайшло вияв і в тезі про хронологічну спорідненість білоруського націоналізму з азійськими й африканськими.

Другим важливим моментом є інтелектуальна реабілітація «західнорусизму», і насамперед творчості Міхаїла Кояловіча. Досі в середовищі білоруськомовної інтелігенції порівняння когось із «західнорусистами» було майже викликом і образою, а відтворення «західноруської» нарації викликало різку критику. Повернення цієї школи до активного осмислення не тільки її сучасними прибічниками дає змогу сподіватися на повнішу реконструкцію інтелектуальної історії Білорусі та розуміння сучасності.

Третій момент – це теза про Франтішека Багушевіча як засновника національної ідеології. Творчість цього письменника досить докладно вивчають у школі, але на рівні масової свідомості його постать залишається в тіні Янки Купали та Якуба Коласа і певною мірою Максима Богдановіча. Глибоке, дуже особистісне прочитання текстів Мацея Бурачка²¹ дало змогу Булгакаву порівняти його з Шевченком та описати його як національного пророка.

Важливою і новаторською у рецензованій праці є теза про неістотність мови для білоруського націоналізму: це справді нове прочитання «білоруського шляху», можливо, пов'язане із загальним песимізмом білоруської інтелігенції стосовно збереження білоруської мови. Помітна риса викладу Булгакава – сильний редуціонізм стосовно широкого фактичного матеріалу

²¹ Псевдонім Багушевіча у збірці «Дудка беларуская».

та підбір фактів під власну конструкцію. У намаганні деконструювати наявний національний міт (ідучи за західними теоріями), Автор, природно, створює власне уявлення про історію білоруської ідеї.

Дуже відчутним у книжці є вплив українського дискурсу та захоплення Автора українською літературою, яку він цитує вельми рясно, але не завжди акуратно. Український вплив у даному випадку цілком зрозумілий і навіть корисний у порівняльній перспективі, але виникає враження, що подеколи схеми українських інтелектуалів (розроблені на українському матеріалі) Булгакав заповнює білоруським матеріалом без необхідного критичного переосмислення. Він намагається вийти за готові схеми, але це не завжди вдається. Тут спадає на думку аналогія з міжвоєнним періодом, коли білоруська інтелігенція почувала великий комплекс меншовартости щодо українців. Наприклад, у БССР таке захоплення виявляв історик Мікалай Улашчик (1906–1986) у спогадах 1928 року²², а в Західній Білорусі дещо критичніше ставлення – віленський лікар і діяч Білоруської Християнської Демократії Станіслав Гринкевіч (1902–1945) у нотатках «У братоў українцаў»²³. Багушевiч у рецензованій праці стає «білоруським Шевченком» (як за Александром Гільфердiнгом). Поета вміщено до дуже потужного українського контексту, і подеколи він там губиться, стає людиною, що мало не «з нуля» винаходить Білорусь за українськими методиками, хоча і до нього були спроби описати та локалізувати цей край (в тому числі й у літературній формі, як, наприклад, у Яна Барщевського).

Заслугою Булгакава можна вважати прочитання передмов Багушевiча саме як національної катехизи і заяви про існування Білорусі голосом самого білоруса. При цьому важливість білоруської мови у тезах Багушевiча Булгакав не акцентує, висуваючи на перше місце соціальний фактор (з чим можна посперечатися). Складним, однак, залишається питання про самосвідомість самого Багушевiча, який перебував повністю у польському культурному контексті (підтримував нелегальні польські школи, публікував польською мовою), і заперечувати це досить складно, але водночас, за визнання цих характеристик Багушевiча, немає підстав виштовхувати з білоруського контексту Дуніна-Марцинкевіча.

Новим і водночас старим сюжетом стало трактування польського національного руху і польської меншини у сучасній Білорусі. Насторожена, критична і відрубна постава стосовно «польського проекту» в Білорусі є традицією 1920–1930-х років та повоєнного періоду. Наприкінці 1980-х білоруська інтелектуальна еліта з великим зацікавленням та прихильністю

²² Улашчык М. Нататкі пра бадзяннi ў 1924–1929 гг. Лета 1928 г. // Улашчык М. Выбранае. Мiнск, 2001. С. 221; Погорелов А. Научность, диалогичность и компетентность // Перекрестки. 2006. № 1–2. С. 217.

²³ Грынкевіч С. У братоў українцаў // Спадчына. 1997. № 4. С. 106–139; Грынкевіч С. У братоў українцаў // Спадчына. 1997. № 6. С. 155–185 (спочатку нотатки було видано в газеті «Беларуская крыніца» у Вільню, а 1937 року – окремою книгою).

стала звертатися до польської проблематики, хоча деяка її частина різко критикувала відродження національного життя білоруських поляків і вбачала в цьому головну загрозу для білоруської ідеї (не помічаючи при цьому русифікації суспільства)²⁴. Водночас білоруська еліта оцінила свою культуру як європейську і протиставила її російській як євразійській чи навіть азійській. Наявність польської (чи радше польсько-латинської) традиції в історії Білорусі давала підстави для пов'язування «національного міту» з європейським вибором. У післямові Булгакав пише про те, що поляки в Білорусі заслуговують на повагу, але католицький клір не допускає білоруську мову до костелів, а польська меншина – це російськомовні поляки білоруського походження, що почувають ненависть до білоруської мови (с. 317). Така оцінка в білоруській публіцистиці вже є традиційною (і бере свій початок саме у «західнорусизмі»), але за нинішніх часів є слабко обґрунтованою. Католицизм у Білорусі стрімко переходить на білоруську (і російську) мову, чого не можна сказати про православ'я чи протестантизм. Польські організації відзначають намагання витиснути польську мову з богослужіння, часто супроти думки більшості вірних, а поляки Білорусі переважно визнають білоруську як основну розмовну мову. До православної церкви Булгакав не висуває подібних мовних претензій. Польський історик та правознавець Юліян Вінницький таке ставлення до поляків з боку білоруських інтелектуалів назвав «польським комплексом»²⁵.

Локалізація білоруського націоналізму в одному хронологічному полі з націоналізмами Орієнту також можна назвати новим явищем у білоруській думці. З кінця 80-х років публіцисти й історики підкреслювали саме європейськість своєї країни й оцінювали всі події саме у зв'язку із загальноєвропейськими явищами. Сучасна державна ідеологія також наголошує, що Білорусь – це європейська держава (або ж держава в центрі Європи). Зазвичай у хронологічному плані робилися спроби порівнянь білорусів з українцями, словаками та македонцями, але аж ніяк не з в'єтнамцями.

Післямова до книжки добре ілюструє тезу про дискомфорт і почуття відчуженості білоруськомовної інтелігенції у сучасній Білорусі. На думку філософа Валентина Акудовіча, невідповідність реальності уявлень про ідеальну та незалежну Білорусь, розроблених інтелігенцією в період розпаду ССРСР, призводить до почуття непотрібності та до переосмислення національного міту²⁶. Булгакав, однак, говорить про створення альтернативи

²⁴ Див.: Веренич В. Этноразнообразие: поляки на Украине, в Беларуси и Литве // *Język a tożsamość na pograniczu kultur* / Pod red. E. Smułkowej i A. Elgenking. Białystok, 2000. S. 116–117.

²⁵ Winnicki J. Z. Współczesna doktryna i historiografia białoruska (po roku 1989) wobec Polski i polskości. Wrocław, 2003.

²⁶ Гуляева М., Повалинская Н. Эх, деревня! Зदेशные против тутэйшых [Интервью с Валентином Акудовичем] // БелГазета. 2007. 27 августа (№ 34), <http://belgazeta.by/20070827.34/320395841/>

актуальній державній ідеології, але не до кінця зрозуміло, чи вона має бути подібна до вже відомого «національного міту» (котрий «не спрацював»), чи бути чимось радикально відмінним.

Праця Валера Булгакава, виконана на перетині публіцистики, філософії, культурології та літературознавства, може бути однією з пропозицій щодо осмислення білоруської ідеї (у ліволіберальній формі). Автор порушив низку важливих дослідницьких проблем, проте не на всі з них дав переконливі відповіді (особливо щодо причин запізнення білоруського націоналізму). А проте вже порушення цих питань може викликати подальшу дискусію і, можливо, вплине на білоруський дискурс у цілому.

*Переклад з російської
Володимира Склокіна*

Andrey Tykhomirov

Belarusian Wine in Ukrainian Bottles

The review analyzes main theses of Valer Bulgakav's "History of Belarusian Nationalism" (Vilnius, 2006). Bulgakav explores the problem of Belarusian nation-building in the context of work of the literary scholar and jurist Francishak Bohushevich and the historian Mikhail Koyalovich, also known as founder of ideology of "West-Rus'ism." The review notes shifting of the emphasis from the traditional identification of the origins of the Belarusian national idea with the work of Belaruso-Polish litterateurs of the first half of the 19th century to the representatives of the "West-Rus'ian" school. These figures looked towards Russia and rejected the idea of independence of the Belarusian nation. The reviewer stresses pronounced elements of reductionism inherent in many of the book's theses and notes considerable influence of the Ukrainian studies, as well as frequent inconsistencies in Bulgakav's argumentation. The book is characterized by an "intellectual rehabilitation" of the "West-Rus'iist" school; combination of several types of narration; refusal to acknowledge Polish influences on Belarusian nationalism (all the same recognizing Polish-speaking F. Bohushevich as a Belarusian). The reviewer describes Bulgakav's monograph as symptomatic of the present state of Belarusian humanities, – distinguished by the search for new conceptions and through the attempts to incorporate local humanities into the Western intellectual field (to a large extent through sometimes problematic borrowings from the works of Ukrainian writers).